

“...Die weet gehad heeft en geen weet gehad”*

N A Schuman
(UP en VU Amsterdam)

ABSTRACT

“...Who was aware and not aware”

*This guest-lecture tells about the recent Dutch liturgical handbook *De weg van de liturgie*. It discusses some crucial problematic points, like that of the Jewish background of Christian liturgy. It pleads for an open mind in that question and above all for the notion of liturgical evocative imagination, in order to realize the way of the liturgy as a way from “exile” to Sion. That evocative imagination will make us “aware and yet not aware” of the promised land in the distance.*

“Niemand heeft ooit God gezien”. Zo staat dat in de Schrift, en ook als het daar niet gestaan zou hebben, hadden wij dat wel geweten, uit ervaring: “Niemand heeft ooit God gezien”. Maar die uitspraak in Johannes 1:18 heeft een vervolg: de Zoon, de vertrouwde van de Vader, “die heeft Hem ons doen kennen”. Toch dringt ook bij kennisname en aanvaarding van die toegevoegde uitspraak al gauw het besef tot ons door, dat dit, althans op het eerste horen, ook weer niet zo heel veel aan die principiële onzienbaarheid van God verandert. Want hèm dan, Jezus die de Christus (Messias) genoemd wordt? Hem hebben wij, en met ons zo ontzaglijk veel anderen immers ook nooit gezien? Van hem gelden wel die regels uit het gedicht *Die ene mens* van Kees Hermis:

“Opstandeling, lichtdrager
van een uniek verhaal dat niet
kan stukgehamerd
nog dagelijks verteld, gedacht,
gedroomd, gefluisterd (...)
Wij kennen hem niet van gezicht
wij hebben zijn verhaal”¹.

*Gastcollege gehouden op 23.02.1998, Departement Praktische Theologie, Teologische Fakulteit (Afdeling B) van de Universiteit van Pretoria, naar aanleiding van de verschijning van Paul Oskamp en Niek Schuman (eindred.), *De weg van de liturgie. Achtergronden, tradities, praktijk*, Zoetermeer 1998.

Waar zijn we dan toch al met al, zoals dat heet, mee bezig in de liturgie? Dat spreekt en zingt maar óver en tót God, dat bidt maar in de naam van Jezus, dat preekt maar, breekt het brood, zegent vóór en nà... Waar zijn we eigenlijk mee bezig? Mijn antwoord blijft voorlopig kort (en hopenlijk goed): met uitbeelding van verbeelding, daarmee zijn we bezig in de liturgie. Om voor ogen te stellen van wat geen oog nog heeft gezien; om ten gehore te brengen van wat geen oor nog heeft gehoord; om op te roepen en uit te beelden van wat nog in geen mensenhart was opgekomen.

Heel vaak heeft dit zicht op de zaak, hoe verschillend ook door de redactieleden beleefd, een rol gespeeld bij ons werk aan het boek. Bij ons eigen schrijven en bij onze besprekingen van alle bijdragen, die van onszelf en die van gastauteurs. Het kòn ook moeilijk anders. Het kleurenspectrum van wat in liturgie aan de orde wordt gesteld, is immers zo breed. Juist de veelkleurigheid van liturgische vormen en inhouden zelf, en niet minder die van de bezinning daarop, bepaalde ons hier bij. Meer algemene, antropologische beschouwingen over God, mens en wereld, alsmede specifiek theologische reflecties daarop, keren in de liturgie terug, maar dan wel op geheel eigen wijze, nadat onderweg een “vertaalslag” heeft plaatsgehad. De exegese, de bijbelse, de systematische en de praktische theologie, of de geschiedenis van kerk, dogma, sociale en culturele eigenaardigheden, ze zijn alle even relevant voor liturgie en liturgiewetenschap. Ze komen in dit handboek dan ook ter sprake. Nee, niet dat alles om liturgie en liturgiek zou gaan; dat is echt veel te pretentief. Maar het omgekeerde is wel waar: in liturgie en liturgiek gaat het werkelijk om en over van alles! Tegelijk blijkt juist daar telkens weer dat ze in de liturgie alleen op een bepaalde wijze ter sprake kunnen komen, anders dan volgens logica en regels van die vakdisciplines zelf. Op zichzelf niet beter, maar wel op andere wijze, “getransponeerd”.

Het motto² en de verdere teneur van het boek willen dit onderstrepen. Ik ga nog een stapje verder: het besef hiervan heeft eraan bijgedragen, dat het boek zelf iets van die veelkleurigheid, veelstemmigheid en veelvormigheid weerspiegelt. De (kerkelijk gezien) brede samenstelling van redactie en/of auteurs wijst daar wel op. Inhoudelijk komt het, menen wij, tot uiting in de poging om serieus het (begin van een) gesprek te voeren met hoofdstromen die in protestantse kringen vaak veel te lang uit zicht gebleven zijn. Ik denk dan vooral aan drie hoofdstromen. (1) De romeins-katholieke traditie, die tenslotte hoe dan ook zowel voor de anglicaanse als voor de diverse reformatorische tradities van groot belang is geweest en nóg is. (2) De oosters-orthodoxe traditie, in zekere zin veel “verder weg”, maar toch ook via de zo geheten Lima-liturgie wat meer

nabij gekomen, met haar dubbele accent op de *epiklese*, het gebed om de Geest. (3) En dan, bijzonder elementair voor die alle tesamen, inclusief onze klassiek-gereformeerde en oecumenisch-protestantse tradities: de saprijke wortel van dit alles, Israël, Jodendom, tempel, synagoge³.

Daarmee noem ik tegelijk een onmiskenbaar punt van verlegenheid. Wij zijn daar als redactie mee geconfronteerd, en het is ook in het boek terug te vinden. Ik bedoel de spanning tussen besef en erkenning van die joodse, saprijke wortel enerzijds, besef en erkenning van het nieuwe en eigene van de christelijke traditie anderzijds. De spanning tussen de neiging tot annexatie naar de ene kant èn naar de andere kant. Er is, al vanaf het begin in de (joodse) kring van volgelingen van Jezus als messias, die onmiskenbare christologisering van wet, profeten en psalmen. Er is ook, al vrij gauw daarna, die onmiskenbare neiging tot ont-judaïsering van Jezus als messias. Dat is een moeilijk en vaak regelrecht pijnlijk feit, dat grote gevolgen heeft gekregen, niet het minst ook in de liturgie van de kerk en in de liturgiek als theologische discipline. Dit te erkennen biedt zicht op de door de Schrift geïnspireerde weg van de liturgie door alle tijden heen.

Als markering aan het begin daarvan staan de visionaire verhalen uit Genesis 12 en wat daarop volgt, in het bijzonder in Genesis 25:1-3. Over Abraham en die ene zoon, Isaäk, in wie Gods handelen wordt voortgezet, terwijl de andere zonen (de volkeren) vooralsnog naar het Oosten worden teruggezonden. In het midden staat het al even visionaire verhaal uit Matteüs 2:1-12, over die zonen van Abraham, die bij Jezus' geboorte weer definitief gaan meedoen, om te delen in het heil dat "uit de Joden is". Zij komen uit het Oosten doordat ze in de sterren hebben leren lezen, maar ze komen pas echt in Bethlehem via Jeruzalem, waar de Schriften zijn opengegaan om de weg te wijzen. Overigens keren zij dan wel langs een andere (eigen!) weg terug. Aan het andere einde van die weg staat het visioen van Openbaring 7, van ouds verbonden met de viering van Allerheiligen. Daar verschijnt de *ekklesia* van alle zonen en dochters van Abraham, Isaäk en Jakob, van Sara, Rebekka en Rachel: die uit de besnijdenis (de twaalf keer twaalfduizend, en, bij God, niemand ontbreekt!) en die uit de volkerenwereld (de ontelbare schare). Hen allen voert het Lam naar de bronnen van het leven; van hun aller ogen wist God alle tranen af.

Wie zich deze visie tracht eigen te maken, komt verder dan de genoemde verlegenheid alleen. Die gaat zicht krijgen op de weg die héél dat Godsvolk gaat, altijd onderweg vanuit de ballingschap naar Sion, naar de ontmoeting met de levende God zelf. Ik noem als "spiegeltekst" van deze beweging het drietal psalmen dat niet zomaar toevallig in het psalter bijeen is gezet: Psalm 120, 121 en 122. Men moet de tekst van die drie

psalmen enkele keren achtereenvolgens lezen (of recitatief zingen) om de bedoelde beweging erin te ontdekken en de compositorische kracht ervan te ondergaan.

Het begint met een eenzame stem van iemand die zich geheel en al ongelukkig voelt in een vijandig gebied, in een land waar het leven niet goed is, waar integendeel haat en nijd overheersen. De "Ik" van Psalm 120 is uit op vrede, op *sjaloom*. Hij verkeert evenwel te midden van wie de vrede haten, en dat is onhoudbaar: "Helaas, ik moet leven in Mesek...tè lang al moet ik wonen met heimwee". Dit is het oord van de ballingschap, welke gedaante die ook kan aannemen. Dit is de situatie waarmee gebroken moet worden, hoe dan ook. Maar inderdaad: hoe? Want "Ik hef op naar de bergen mijn ogen: vanwaar zal mij komen de hulp?". Dat is de beslissende vraag van het volgende lied, Psalm 121. Het al even beslissende antwoord wordt gegeven door de bekende uitspraak over de hulp die komt vanwege de Eeuwige, die gemaakt heeft hemel en aarde. Iemand zegt dat nu ook toe aan die mens die onderweg is gegaan uit het onleefbare Mesek vandaan. "De Heer zal je behoeden voor alle kwaad, behoeden zal hij je leven. Hij behoedt je weggaan en je binnengaan, van nu aan tot in eeuwigheid". En daarmee wordt opnieuw een vraag opgeroepen. Weggaan: dat moet betrekking hebben op het land Mesek, op die plek van onleefbaarheid. Maar binnengaan, wat kan daarvan het perspectief zijn. Waarheen voert, anders gezegd, de weg?

"Zo staan dan nu onze voeten in jòuw poorten, Jeruzalem!" - met de eerste regels van Psalm 122 is de zojuist gestelde vraag beantwoord. De lange tocht vanuit Mesek, over de bergen heen, blijkt te leiden naar Jeruzalem, stad van de vrede. Bovendien blijkt dat die eenling van Psalm 120 helemaal niet de enige was. Hij of zij is immers opeens omringd met vele anderen. De pelgrimage van de ene is die van de velen geworden: "Hoe verblijd was ik toen zij mij zeiden: 'Wij gaan op naar het huis van de Heer!'".

Het heeft mij getroffen hoe verwant deze overwegingen zijn met wat ik aantrof in het al even recente boek van Vos en Pieterse over de liturgie. Terecht schetst Vos heel het communicatieve gebeuren van de eredienst, met al zijn onderscheiden componenten, als een weg die gegaan wordt. Immers, "As die deelnemer in die kerk inbeweeg, is hy op pad na die ontmoeting toe"⁴.

Overigens, ook en juist hierin blijft zo voelbaar wat ik een hoofdpunt van verlegenheid heb genoemd: dat we als "overige zonen" van Abraham deze weg van de liturgie niet of ten hoogste nog maar heel aarzelend kunnen gaan samen met Isaäk en Jakob, de eerstgeborenen.

Er zijn meer punten van verlegenheid. Bijvoorbeeld de vraag hoe veel ruimte er is voor vruchtbaar wederzijds verkeer tussen een meer strikte liturgische beweging (die van de “preciezen”) en de meer vrijere (de “rekkelijken”)? Waar loopt op dit punt de evangelikale beweging op uit? Of, weer anders, de basisbeweging, met haar kritische ambtsopvatting en haar sociale engagement? Draagt ons boek bij aan eerste wederzijdse stimulansen, of (nog) niet? *Mutatis mutandis* zal een vraag als deze ook in nieuwe Zuid-Afrikaanse kerkelijke situaties op indringende wijze gesteld kunnen worden. Zoals aangestipt, gaat het zo verwante boek van Vos en Pieterse die vraag niet uit de weg.

Ik noem een derde punt van verlegenheid: de relatie tussen liturgie en belangrijke segmenten van de wereld van vandaag. De jongerenwereld onder andere, heel die subcultuur van house-music, graffiti, straatrituelen, “hanggroepen”. Wie gaat zeggen dat dit boek daar nog maar weinig over biedt, heeft gelijk. We weten het allemaal niet of nauwelijks, toch? En we laten het dan maar zo ’n beetje over aan kringen die op hun beurt nu niet bepaald liturgisch hoog ontwikkeld zijn. Dit punt van verlegenheid kan men ook uitbreiden tot de vraag of we “gedenkdagen” als vaderdag, moederdag, valentijnsdag aan de commercie overlaten, of dat we die net zo tot onze culturele context gaan rekenen als die van andere gedenkdagen. Goede liturgie wil, moet toch contextueel durven zijn? Daarom zullen we naar mijn overtuiging in speelsheid en creativiteit meer moeten gaan nadenken over liturgieviering in allerlei vormen van niet territoriaal gebonden gemeenten en groepen.

Dat brengt mij op een laatste punt van verlegenheid, een zaak die voor mij zelf steeds meer een punt werd toen ik mij in de liturgiegeschiedenis verdiepte. Wat wij nu al ver uit elkaar vinden liggen (klassiek-gereformeerd, oecumenisch-protestant, anglicaans, of rooms-katholiek), dat behoort allemaal nog tot wat we de “westerse hoofdweg” kunnen noemen. Het is soms onthutsend om te zien hoe vanzelfsprekend de bijbehorende westerse modellen van liturgie op de golven van ons koloniale verleden wereldwijd zijn overgeplant. Onze zoveelste “zondag van de herfst” is op de halve wereldbol de even zoveelste “zondag van de lente”, om nog maar een vrij onschuldig voorbeeld te noemen. Het eigene van elders, werkelijke Zuid-Amerikaanse, Afrikaanse, of Aziatische contextualiteit ook van de liturgie, zal niet alleen de pluraliteit ervan kunnen vergroten. Het zal ook de kwaliteit ervan kunnen verhogen.

Over kwaliteit gesproken, wie “De weg van de liturgie” gaat gebruiken, zal merken dat eigenlijk in alle bijdragen de eis van zekere kwaliteit gemeenschappelijk is. Ik bedoel dan niet de kwaliteit van de bijdragen zelf;

ik kan alleen maar hopen dat ook die voldoende is. Maar het gaat mij nu om dat wat geboden wordt in de liturgieën van woord, gebed, brood, wijn, water, wijdingen, zegeningen, en wat al niet. We vinden die kwaliteit al in de oude liturgische documenten, van Didachè tot Apostolische Constituties. We vinden haar in het oude zo goed als in het nieuwe Missaal, vooral in enkele juweeltjes van antifonen, sequensen en litanieën. Ze is al niet minder aanwezig in de krachtige, soms beeldhouwde taal van doop- en avondmaalsformulieren. We vinden haar ook in veel van wat de liturgische bewegingen in onze eigen eeuw hebben geproduceerd aan woorden en rituelen, naast veel overigens dat het net niet haalt en dus al snel verdampt.

Woorden, gebaren, taal en tekenen, ze dienen welgekozen en weloverwogen te zijn. Of is dat dan elitair, zoals men al gauw pleegt te roepen? Ach, als dat elitair is, dan is het dat in commissie. Want dan moet men de psalmen en profetieën ook elitair noemen, wèl saamgevoegd als ze zijn, in hun gebeitelde, gestileerde kracht. Om één voorbeeld te noemen, wie de zo geliefde Psalm 23, liturgisch nauw verbonden met de doop en de dood, in het Hebreeuwse origineel bekijkt, kan zeggen: "Hier weidt mijn ziel met een verwonderd oog". Tussen zes en twintig woordjes in het eerste gedeelte en zes en twintig woordjes in het tweede gedeelte, staan in het precieze midden die drie woordjes: "Gij bij mij!". Men krijgt niet de indruk hier van doen te hebben met een tekst die een slecht opgeleide Leviet ooit in een verloren uurtje in een tochtig hoekje van de tempel in elkaar geknutseld zou hebben...

Mijns inziens heeft goede, materieel gezien zorgvuldige liturgie, een belangrijke functie als bewaarplaats en medium van dat wat even kostbaar als moeilijk formuleerbaar is. Dit heeft overigens ook een cultureel aspect (goede liturgie als culturele manifestatie) in onze tijd van woord-devaluatie, hapklare brokken informatie of "klassieke" muziek, vluchtig en vrijblijvend amusement, enzovoort. Ik durf te hopen dat ons boek aan dit alles iets heeft bij te dragen, juist ook door zijn vele tekstvoorbeelden.

Daarmee kom ik tenslotte weer dicht bij het beginpunt van deze beschouwing uit. Waar is het allemaal goed voor, de liturgie zelf, het vak liturgiek, een handboek als dit, en de moeite die mensen hebben genomen om op een vrije zaterdag naar de presentatie daarvan te komen? Wordt een en ander eigenlijk niet een beetje overtrokken? Moest het op deze studiedag niet veeleer opnieuw over verzoening gaan, bijvoorbeeld? Het is immers dit belangrijke geloofsthema dat momenteel in Nederland weer zo sterk in discussie is gekomen.

Mijn antwoord luidt: de liturgie is er, bijvoorbeeld, goed voor om juist over zulke gewichtige zaken als verzoening te kunnen blijven spreken.

Maar dan wel op een ander niveau dan alleen dat van het cerebrale en dogmatische. Waar we langs rationele weg soms lijken vast te lopen, kan de weg van de liturgie ons juist verder helpen. Door haar verbeeldingskracht. Zeker, ook liturgie is niet minder, maar ook niet meer dan een medium, zoals Berkhof dat destijds schreef, een "geleidingsmiddel" naar het verbondsverkeer tussen God en mensen⁵. Maar toch. Er is bij andere van die "geleidingsmiddelen" altijd weer die onverbiddelijke grens aan ons spreken, denken, begrijpen, handelen. Het is die grens waarop Elihu in zijn betogen tot Job en tot diens vrienden meermalen zinspeelt als hij spreekt over het wolkendek (Job 37:11, 15vv, en elders). En bij de liturgie kan men inderdaad spreken van het "zien, soms even". Zo is er het verhaal over het ceremonieel rondom de berg Sinai, de berg Gods, in Exodus 24. "En zij (Mozes en de oudsten van Israël, opgeklommen tot bijna boven het wolkendek, zie vers 15-17) zagen de God van Israël, en het was alsof onder zijn voeten een plaveisel lag van lazuur, als de hemel zelf zo helder (...) Zij aanschouwden God en zij aten en dronken", vers 9-11. Er is ook het verhaal over de drie eerste leerlingen, Petrus, Jacobus en Johannes, die boven op de berg Mozes en Elia zien, in gesprek met de verheerlijkte Jezus. "Zijn gelaat straalde als de zon, zijn kleding werd wit als het licht". Ook hier is er dat "zien, soms even", niet gehinderd door de wolkengrens, Matteüs 17:1-9. De overtreffende trap van dit "zien" krijgt gestalte in het gezicht dat beschreven wordt in Openbaring 4 en 5. Daar is heel de schepping, met alles wat leeft, daar is ook heel de gemeente van het oude en nieuwe verbond getuige van wat Johannes te zien krijgt als laatste geheim aller dingen: de wereldgeschiedenis veilig in handen van het Lam. Dat alles is liturgie. Daarin kan het visioen veilig bewaard blijven tot de jongste dag.

En intussen roepen we hier en nu de in Psalm 43 verwoorde voorhoven van de Eeuwige al verbeeldend op, in veelvormige typen van erediens, van sober tot uitbundig. Inderdaad, niemand heeft ooit God gezien - al is er dat bijzondere verhaal van Exodus 24. En ook van Jezus geldt inderdaad dat we hem niet kennen van gezicht, dat we alleen zijn verhaal hebben - zoals dat over het visioen op de berg van de transfiguratie. Het rijk Gods, dat "Sion" waarop het uiteindelijk allemaal moet uitlopen, kunnen we alleen maar indirect bespeuren, door het vermoeden ervan beeldend op te roepen. Juist als we ons ervan bewust zijn, dat deze evocatieve "werkelijkheid" niet gelijk is, niet gelijk kan zijn aan Gods laatste werkelijkheid, ontstaat er ruimte voor fantasie en creativiteit op onze weg naar de ontmoeting met God en met elkaar. Dat kan ons helpen om het speurend uitzien naar die laatste werkelijkheid vol te houden en gaande te houden.

In haar diepzinnige gedicht “Anamnesis” schrijft Ida Gerhardt over de tureluur, de vogel met de rode poten, die in Egypte de wintertijd heeft doorgebracht en zich nu weer opmaakt naar meer noordelijke streken te trekken. Dan staan daar die regels die zò voor de liturgie als geheel (“anamnesis”!) kunnen gelden:

Ginds heeft...
...de Nijlvisser
het kenterend getij gespeurd
en weet gehad en niet gehad,
van kleuren van een land
dat hij nooit zag:
een groene uiterwaard,
de planten op een blauw bazalten krib,
de regenwolken waar het licht door breekt⁶.

Dàt is, wat mij betreft, liturgie.

NOTAS:

- 1 Kees Hermis, “Die ene mens”, in: *De dood weersproken*, Aalsmeer 1995, 19.
- 2 Ontleend aan K H Miskotte, *Feest in de voorhof*, Amsterdam 1951, 8: “Aan haar feesten kent men de christelijke kerk; niet aan haar mensen en niet aan haar meningen; aan haar lied meer dan aan haar dogma, aan haar getijden meer dan haar rechtsnormen”.
- 3 Vergelijk Romeinen 9-11, speciaal 11:11-24.
- 4 C J A Vos en H J C Pieterse, *Hoe lieflijk is u woning*, Pretoria 1997 (*Studies in Praktiese Teologie* 6), 196-257; Vos & Pieterse, *a w.*, 196. De hier geschilderde beweging van Psalm 120 naar Psalm 122 geeft m.i. ook een eigen belichting aan de drie fases van het overgangsproces zoals dat in aansluiting bij V Turner door Pieterse geschetst wordt, 131 vv (van “separation” via “liminality” naar “reaggregation”).
- 5 H Berkhof, *Christelijk geloof*, Nijkerk 1990, 367 vv.
- 6 Ida Gerhardt, “Anamnesis”, in: (*De slechvalk*) *Hoefprent van Pegasus. Een keuze uit de gedichten van Ida Gerhardt*, Amsterdam 1996, 38.